

XVII-XVIII ҒАСИРЛАР ТАРИЙХЫЙ ҰАҚЫЯЛАРЫНЫҢ ТАРИЙХЫЙ ҚОСЫҚЛАРДА СӘҰЛЕЛЕНІҰІ

Б.Түрдыев – оқытығышы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәдениет институты Нөкис филиалы

Таянч сөзлар: метафора, жонгарлар, Едил-Жайык, Жийдели-Байсин, экспедиция, Волга-Урал.

Ключевые слова: метафора, жонгарлар, Эдил-Жайык, Жийдели-Байсин, экспедиция, Волга-Урал.

Key words: metaphor, zhongarlar, Edil-Zhaiyk, Zhiydeli-Baisyn, expedition, Volga-Ural.

Қарақалпақ тарийхый қосықларындағы тарийхый Ұақыяларды таллауда мына жағдайды да есапка алыу керек. Тарийхый қосықларға тек әпиҰайы қосық деп қарамастан, бұнда халқымыздың түрмыс тиришилиги, ұллы түреслеринин излери бар екенлигин естен шығарыуға болмайды.

Шынында да, қарақалпақ халқы ата жұрты Түркистанды хеш бир орынға алмастыра алмайды. Оны мұдамы есинде сақлап келген.

Жаугершиликтің ашылықтың ауыр зардабынан ата жұрты атанған Түркистаннан халықтың көшиу жағдайлары классик шайырларымызды да қызықтырады. Мысалы, Жийен жыраудың «Ұллы тау», «Посқан ел» толғауында Бердақтың тарийхый «Амангелди» поэмаларында бұл дәуірдегі халықтың түрмысы дұрыс сүуретленген.

Мыласы Жийен жырау «Посқан ел» шығармасында:

Ата жұрты Түркистан,
Өмирлик жайлау болмады,
Жетим менен жесиге.
Саясын хеш бир салмады.
Алды менен басшысы,
Еки ийинин жалмады.
Бұзық болды ийшаны,
Әдилсиз болды қазысы,
Гүнасыздан биразды
Гүналы деп қыйнады» [1:45]

Жийен жырау бұл «Посқан ел», «Ұллы тау» поэмаларында халықтың ата мәканы болған Түркистаннан көшиудің барлық себеплерин, сол дәуірдің тарийхый хақыкатлығын дұрыс бере билген. Жонгарлардың, Қазак, Бұхара хан, сұлтанларының басып алыушылық топылыслары, оның, үстине қарақалпақлардың өз ишиндегі үстем топарларының зұлымлығы, мийнеткеш халыққа жасаған жөнсиз қысыметлері себепли халық мәжбүрий түрде посыуға ушрайды.

Қарақалпақ бұлген ел,
Тенлик таппай ханлардан,
Посыуға белин байлады.
Поспай олар не қылсын [1:46].

«Қарақалпақ» қосығының Ұақыялары көп дәуірлерди өз ишине алады. Қарақалпақ халқының көп әсирлик шежирелик өмир баяны сыяқлы көринеди. Қосықтың соңғы бөлимлеринде халықтың Жаңадәрьядағы түрмысы, оннан Хийуа ханлығы қол астына-Хорезмге келип орналасу жағдайлары сөз етиледі.

Тарийхый дереклерге нәзер салғанда, Хийуа ханлығы қол астындағы қарақалпақлар Хийуа ханлығы түрепинен хәр қыйлы ауыр алым-салықларының көплиги, ханның атланысларының барлық ауырманлығы қарақалпақлардың мойнында болған. Белгили тарийхшы, академик С.Камаловтың көрсетулерине қарағанда қарақалпақлар Хийуа пұқаралығына дәслеп Есенгелди аркалы, соң Айдос бий аркалы өтеді. Ен ақырында Мұхаммед Рахим ханның түсында қарақалпақларды толығы менен бағындырып алған [2:34].

Хийуа ханлығының ауыр салығы хәм ишки бийлер түрепинен хәр түрепке азап шеккен халықтың түрмыс тиришилиги қосықта реал сүуретленген. Мысалы:

Хан сайланған халықтың хәмелдарлары,
Салық салып мал алыудың жоллары,
Зұлым ханның халқым көрип зардабын,
Езилиуден еси кеткен қарақалпақ. [3:112]

Тарийхый «Қарақалпақ» қосығының тил көркемлі-

ги жүдә жақсы. Қосықта салыстырып айтыулар, тенеу хәм метафоралар ұшырасады. «Қарақалпақ» қосығы қарақалпақ тарийхынан бай мағлыұмат беретүгін, халықтың көп әсирлик түрмысын таныстыратүгін ауызеки халық дөретпелеринин бай естелиги болып табылады.

Хәр бир халық өзинин қоныс басқан ата мәканын ұмытпайды. Сүу ишкен дәрьясы, балық аулаған көли, аншылық еткен тауы: тоғайы хәм т.б. көзге сүрме мәканын еске түсиреди.

Қарақалпақ халқы да басқа халықлар менен бирге XVII-XVIII әсир дәуамында қалмақ хәм жонгарлардың, киши жүз қазақ феодалларының топылысынан сергизданлыққа түсип, талай өз қонысын мәжбүрий өзгертип келди. Қалмақлардың, жонгарлардың, киши жүз қазақ ханлықтарының басып алыушылық шабыуылы қарақалпақ халқының ядында өшпес из қалдырады.

Қарақалпақлардың Едил-Жайықтан Түркистанға, оннан Хорезмге, Арал теңизи әтрапына келип орналасқанлығына көп Ұақытлар болыуына қарамастан, ата жұрты Түркистанды, Едил-Жайықты, Жийдели-Байсын хәм т.б. орынларды ауызеки дөретпелеринде мұдамы еске түсиреди. Халық арасына көп таралған тарийхый қосықларда, тарийхый толғау, термелерде, аңыз-әпсаналар менен ауызеки гүррин-лерде бұл жағдайлар кеннен орын алған. Мысалы, жоқары қарақалпақлар арасына шөлкемлестирілген 1959-жылғы экспедицияның материалларында да өз ата жұртын еске түсиретүгін тарийхый қосықлар ұшырасады.

Балларымың азығы,

Бұзауымның қазығы,

Жийделим сеннен айрылдым [4:34].

Тарийхый қосықлар хәр бир дәуірдин сиясий-жөмийетлик дүзиминдегі болған өзгерислерди, халық қоныслары, Ел ишинен шыққан батырларды, халықтың түрмысына өз тәсирин жасаған тарийхый Ұақыялардың хәр қыйлы көринислери (жаугершилик) толық сәуленеди. Хәтте, жийен жыраудың жоқары қарақалпақлар арасында болыуы, Бердақтың хәм көпғана жырау-баксылардың «жоқары» қарақалпақлар арасында болып, той-жыйында қосық айтыуы, Атақлы жырау, баксыларыға шәкирт болыу жағдайлары толық тастыйықлайды.

Бердақ өзинин «Излер едим» деген қосығында:

Сездирместен бий хәм ханға,

Хәм оларға жақын ханға,

Ата жұрты Түркистанға

Барып жокты излер едим. [5:67]

Жергиликли хәмелдарлардың қатаң тәртиплерине қарамастан Бердақ өзинин түуысқан ағасын излеп барғанлығы хақындағы, Жийен жыраудың жетим қыз Минайды излеп кетиулері «Жоқары» қарақалпақлар арасында болғанлығы тарийхый факт.

Жийдели-Байсында мәкан еткен қарақалпақлар дийқаншылық, мал шаруашылығы хәм бағшылық пенен де шұғылланады. Қоңсылас хожалықлар олардың малларын, дәнлерин талап алып кетеберген. Усындай зорлыққа, талаушылыққа қарамастан, мийнеткеш халық өзинин ата мәканынан кетпей, өзинин сүйикли кәсиби менен шұғылланады.

Хәр қандай ауызеки халық дөретпесинин, өзине тән тарийхы бар. Бир Ұақытлары Андижандағы Қарадәрья менен Ақдәрьяның орталығындағы Миян көлди жайлаған қарақалпақлар дийқаншылық, мал шаруашы-

лығы хәм саўда-сатлық пенен шўғылланған. Себеби. XVII әсирден баслап ишки Россия менен Орта Азия хәм Хорезм арасындағы саўда жоллары Сырдарьядын бойында отырған каракалпақлардын үстинен өтетўғын болған. Халық өзинин шарўашылық өнимлерин Бұхараға, Хийўаға, хәтте Россияға да жиберетўғын болған. Усы дәўирдеги халықтың саўда-сатық ислерин таныстыратўғын материаллар тарийхый халық қосықларында, дәстанларда сәўлеленген. Мысалы:

Ат болыпты Миян көлдин тайлары.

Койын сатып қозы қылған байлары [3:46].

деген қосық қатарларында Миян көлди жайлаған халықтың саўда-сатлық ислерин де өзлерине қосық еткенлигин таныстырады.

Тарийхый аңыз-әсаналарда ата жұрты Түркистаннан көшкен халықтың Бұхара, Кокан ханлықларынан шыдап болмаслық дәрежеде азап шегеди.

Ата-мәканға болған халықтың жүрек сезимлерин таныстыратўғын халық дәретпелери оғада көп. Наманған областынан жазып алынған материалларда халық көп жылларға дейин қамыс қақыраларда жасаған.

Ата жұрты Түркистанды әрман етиў, оған қайта көшип барыў тилеклери, әрманлары, хәтте «төменги» каракалпақлар арасында да болған. Жергиликли әмелдарлардын қысқысы, Хийўа ханлығының аўыр салығы, хәр қыйлы зұлымлығы жанына батқан халық ата мәканға қайта көшсек те болар еди. Бирақ жолы ұзақ, көлигимиз жоқ жолға ғаррылар менен балаларымыз жарармекен деген сезимлери гейпара тарийхый қосықларда сөз етиледі. Шайыр Ибрайым Юсупов тәрәпинен 1946-жылы Кегейли районының территориясынан жазып алынған «Байсынға» деген тарийхый қосықта усы жағдайлар сөз болады:

Зорлық захметинен ел көшер,

Шийрин жанын отқа түсер...[4:56]

Қосық аш-жалаңаш халықтың аўыр тұрмысы, үстем топарлар тәрәпинен шексиз езилип атырғанлығы, ата мәканы байсынға барыў ұшын көликтин жоқлығы, аш адамның жолға жарамайтўғынлығы тәрәппенген.

Қатынлар киймес киймешек,

Күши жеткен алар ешек.

Көп адамда жоқдүр төсек.

Нетип барамыз Байсынға. ...[4:56]

Тарийхый қосықлар толғаў, дәстүр, салт жырлары хәм дәстанлар менен де тығыз байланысly. Тарийхый

шынлықты, тарийхый орынларды, адамларды таныстыратўғын зарлы толғаўлар да ұшрасады. Мысалы, халқымыз Едил-Жайықта кен дәўирлер жасаған, жаўгершиликтиң нәтийжесинде өз мәканынан айырылады. Бұл жағдайлар зарлы қосық қатарлары менен бериледи:

Едилдин кара сўлары.

Абыржырмекен сўықта ...[3:56]

Халықтың барлық өкинишлери, ата мәканына болған сүйиўшилиқ сезимлери өкинишли түрде бериледи. Хәтте дәстүр-салт жырларының ең кишкене үлгилери болған жоқлаў қосықларында да ата мәканға болған халықтың сүйиспеншилиқ сезимлери. Оған қайта көшиў әрманларында өз сўўретлениўин тапқан. 1971-жылы Шоманай районынан жазып алынған бир жоқлаўда.

Кара бир каска ат минип,

Батырлар менен жүр мекен,

Торы төбел ат минип,

Токсаўыл менен жүрмекен. ...[3:61]

Халқымыз Едил-Жайықта (Волга-Уралда), Түркистанда көп дәўирлерге дейин жасаған. Сонлықтан да халық өзинин аўызеки дәретпелеринде бұл көзге ысық қонысларының атын атап еске түсиреди.

Жоқарыдағы мысаллар соны тастыйықлайды, халық дәретпелеринин қайсы бир түрин алып карамайық, онда өткендеги халқымыздың тарийхы кеңнен өз орнын тапқан. Екиншиден, тарийхый қосықлар дәстүр-салт қосықларының бири болған жоқлаў айтымлары менен болған тарийхый байланысlyғын да атап өтиўге болады.

Жоңғарлардын 1723-жылғы топылысы каракалпақларды да өз мәканынан ысырып шығарып, олардың-«жоқарғы», «төменги» каракалпақлар болып бөлиниўине алып келеди.

Жүўмақлап айтканда каракалпақ тарийхый қосықларының раўажланыў хәм қәлиплесиўи көп дәўирлерди өз ишине алады. Оның тематикалық диапозоны кен болып, фольклорлық шығармалардын барлық жанрлары менен тығыз байланысly түрде раўажланыў менен бирге, каракалпақ халқының сиясий-жәмийетлик тұрмысының дерлик барлық дәўирлерин еске түсиреди. Тарийхый қосықлар, жыр хәм толғаў, термелер барлық ўақыт халық тұрмысына тығыз байланысly түрде пайда болды, таралды.

Әдебиятлар

1. Жиен жыраў. Поскан ел. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993.
2. Камалов С.К. Каракалпақ халқының халық болып қәлиплесиўи хәм оның мәмлекетшилиги тарийхынан. –Нөкис: 2001.
3. Каракалпақ халық қосықлары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1965.
4. ӨЗРИА ҚҚБ Қол жазбалар фонды, инв. 37344
5. Бердақ. Таңламалы шығармаларының толық жыйнағы. –Нөкис: ККМБ, 1950.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ халқы тарихий құшиқларининг ривожланиши ва шаклланиши бир қанча даврларни ўз ичига олади. Тарихий құшиқларда халқимизнинг турмуш тарзи ифодаланади. Тарихий құшиқлар ҳамма даврларда халқининг турмуш тарзига боғлиқ пайдо бўлди ва ривожланди.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются этапы развития и становление исторических песен каракалпакского народа включающие в себя несколько периодов. Исторические песни выражают образ жизни нашего народа. Исторические песни возникали и развивались во все эпохи в зависимости от образа жизни народа.

SUMMARY. In the article, there is presented the development and formation of the historical songs of the Karakalpak people includes several periods. Historical songs express the way of life of our people. Historical songs arose and developed in all eras, depending on the way of life of the people.